فرهاد تهرانی، شیما بکاء

معرفی و تحلیل

نخستین نقشهٔ مسطحهٔ شهر تهران

از حصار شاه‌طهماسبی شهر تهران چهار نقشه در دست است. از میان این نقشه‌ها، نقشهٔ سروان ناسکوف روس، که در اواخر سلطنت فتح‌علی‌شاه قاجار ترسیم شده، قدیمی‌تر است. این مطلب را می‌توان با مطالعهٔ رویدادهای زمان و همچنین با بررسی نقشه و مقایسهٔ آن با سه نقشهٔ دیگر دریافت. آنچه در نقشه آمده است روشن می‌کند که هدف تهیه کنندگان آن شناخت و معرفی موقعیت حساس و راهبردی تهران و مناطق اطراف آن بوده است. تأکید بر محل بعضی بناهای مهم و ترسیم جزئیات بارو و خندق شهر از این شواهد است. این نقشه در زمانی بین دو جنگ ایران و روس ترسیم شده است. از مجموعهٔ این شواهد می‌توان دریافت که نقشهٔ ناسکوف، اولین نقشهٔ شهر تهران، با انگیزهٔ نظامی تهیه شده است.

تا کنون چهار نقشهٔ مسطحه از شهر تهران در محدودهٔ حصار شاه‌طهماسبی به‌دست آمده است. بیشتر پژوهشگرانْ نقشه‌های بِرِزین[1] یا نقشهٔ کرشیش[2] را نخستین نقشهٔ مسطحهٔ تهران معرفی کرده‌اند.[3] در این مقاله، با اتکا بر اسناد منتشرشده در کتاب *اسناد تصویری شهرهای ایران در دورهٔ قاجار*، نشان خواهیم داد که نقشهٔ سروان ناسکوف[3] روس نخستین نقشهٔ تهران است. سپس این نقشه و هدف و فایدهٔ آن را بررسی و تحلیل خواهیم کرد.

(1) Il'ya Nikolaevich Berezin (1818-1896)

(2) Augusta Kreziz/ Kriziz/ Krsis

(3) Naskov

۱. معرفی

بر اساس مدارک یافت‌شده، نقشهٔ سروان ناسکوف روس قدیمی‌ترین نقشهٔ مسطحهٔ شهر تهران است. نقشه تاریخ ۱۸۲۶م دارد، که مقارن سال ۱۲۴۱ق و مصادف است با اواخر سلطنت فتح‌علی‌شاه (۱۲۱۱–۱۲۵۰ق). در حاشیهٔ نقشه نام ترسیم‌کننده، سروان ناسکوف، درج شده است. اطلاعات چندانی دربارهٔ او در دست نیست. تنها اثر دیگری هم که از ترسیمات او در دست است ــ نقشهٔ «منطقهٔ انزلی» ــ مورخ ۱۸۲۶م است. (ت ۱و۲)

در تصویر ۳ می‌توان نسبت زمانیِ چهار نقشهٔ کهن شهر تهران در محدودهٔ حصار طهماسبی را مشاهده کرد. بنا بر کتاب *اسناد تصویری شهرهای ایران در دورهٔ قاجار*، دومین نقشهٔ مسطحهٔ تهران نقشهٔ بِرِزین، مورخ ۱۲۶۸ق/ ۱۸۵۲م است. شرح این نقشه، مانند نقشهٔ ناسکوف، به زبان روسی است. از این نقشه نسخهٔ دومِ رنگی و مزینی با نوشته‌های فارسی در دست است. درِ بالای نقشه نوشته‌اند: «تصویر دارالخلافه طهران پای‌تخت پادشاه عالم‌پناه شاهنشا نصرالدین‌شاه ابن محمدشاه» و در پایین نقشه: «به سعی کمترین بندگان الیاس بره‌زین منقش شد». نسخهٔ اخیر تاریخ ندارد؛ اما ظاهراً اندک‌زمانی پس از نقشهٔ اصلی ترجمه و ترسیم شده؛ زیرا هیچ تغییری در بافت شهر و بناها در آن منعکس نشده است. (ت۴و۵)

نقشهٔ بعدی هم، که در سال ۱۲۷۴ق/ ۱۸۵۸م تهیه شده، رنگی و به زبان فارسی است. در بالای نقشه نوشته‌اند:

> به سعی نواب شاهزاده والاتبار اعتضادالسلطنةالعلّیه علیقلی میرزا و باهتمام عالیجاه موسیو کرشیش سرتیپ و معلم توپخانه مبارکه و دستیاری ذوالفقاربیک[4] و

ت۱. (بالا) نقشهٔ شهر تهران، ۱۲۴۱ق/ ۱۸۲۶م. ترسیم از ناسکوف. مأخذ: *اسناد تصویری شهرهای ایران در دورهٔ قاجار*، ۱۴۷

ت۲. (پایین) نقشهٔ شهر انزلی، ۱۲۴۱ق/ ۱۸۲۶م. ترسیم از ناسکوف. مأخذ: *اسناد تصویری شهرهای ایران در دورهٔ قاجار*، ۱۲۸

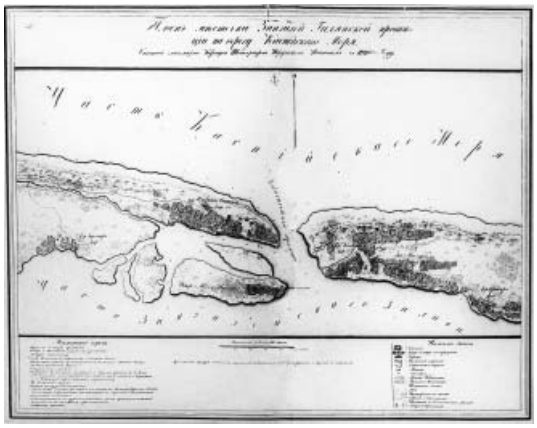

محمدتقی‌خان شاگردان مشارالیه که در مدرسه دارالفنون تربیت یافته‌اند صورت و سبع [(صورت طبع)] و سمت اختتام یافت.

۲. هدف از تهیهٔ نقشهٔ ناسکوف

۲-۱. بررسی بر مبنای رویدادهای تاریخی

در بخش «پیشینهٔ تاریخی» *اسناد تصویری شهرهای ایران*، توضیحاتی دربارهٔ تاریخ ایران و جهان در دورهٔ قاجاریه آمده است. همچنین در جدول «هم‌زمانی وقایع اتفاقیه با زمان تهیهٔ نقشه‌ها»، وقایع سیاسی هم‌زمان با سال تهیهٔ نقشه‌ها به‌اختصار ذکر شده است. وقایع حدود سال ۱۸۲۶م چنین نقل شده است:

> به موجب عهدنامهٔ گلستان، که در تاریخ بیست‌وچهارم اکتبر ۱۸۱۳م/ نوزده شوال ۱۲۲۸ق به امضا رسید، مالکیت روسیه بر قره‌باغ و شیروان و باکو و دربند و لنکران و قسمتی از تالش تایید شد [...]. در سال ۱۸۲۳م/ ۱۲۳۸ق، بین دو کشور صلح برقرار شد، که به موجب آن، حدود مملکتی همان حدود سابق و مانند گذشته مبهم و نامشخص باقی ماند. در نتیجهٔ ابهام معاهدهٔ گلستان، در سال ۱۸۲۵م/۱۲۴۱ق بر سر سه ناحیهٔ سرحدی، که یکی از آنها ناحیهٔ گوگچه بود، بین ایران و روسیه اختلاف بروز کرد. و چون لشکریان روسی گوگچه را تصرف کردند و از پس دادن آن خودداری کردند، بین دو کشور مجدداً جنگ در گرفت [...]. عباس‌میرزا، که مقاومت بیشتر را بی فایده می‌دید، در سال ۱۸۲۷م/۱۲۴۳ق با ژنرال پاسکویچ فرمانده

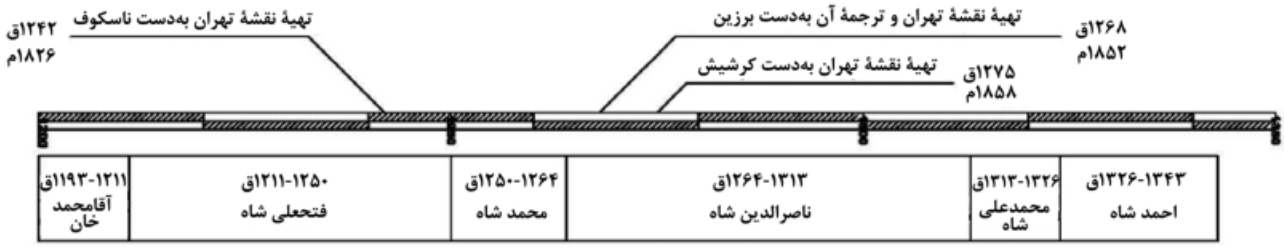

قوای روس شروع به مذاکراتی برای انعقاد صلح نمود. چون فتح‌علی‌شاه حاضر نشد آنچه را روس‌ها مطالبه می‌کردند بپردازد، پس از مدتی بالاخره این مذاکرات بی‌نتیجه ماند. این اشکال بعداً مرتفع گردید و در پنجم شعبان ۱۲۴۳ق، برابر بیست‌ویک فوریه ۱۸۲۸م، معاهدهٔ صلح در قریهٔ ترکمان‌چای به امضا رسید.[۵]

چنین می‌نماید که در فاصلهٔ دو قرارداد گلستان (۱۲۲۸ق) و ترکمان‌چای (۱۲۴۳ق) همواره مشکلات و کشمکش‌های سیاسی بین دو دولت ایران و روسیه وجود داشته است. شاید این حدس صحیح باشد که دولت روسیه برای پیشبرد اهداف خود در درگیری‌های دو کشور، به شناخت شهرهای ایران و خصوصاً شهرهای شمالی و سرحدی نیاز داشته است. نقشهٔ شهرهای شمالی، مانند تبریز و انزلی و خوی، در جهت این هدف تهیه شده است. گویا نقشهٔ تهران، پایتخت کشور، را نیز با همین هدف تهیه کرده‌اند.

نویسندگان کتاب *اسناد تصویری* پس از بررسی نقشه‌ها و مطابقت دادن آنها با وقایع سیاسی آن زمان به این نتیجه رسیده‌اند:

> چنین به نظر می‌رسد که نقشه‌ها پس از معاهدهٔ گلستان و اشغال شهرهای ایرانی تهیه شده باشند.[۶]
>
> نقشه‌برداری شهرها مشتمل است بر تپهٔ اشرف (بهشهر)، منطقهٔ انزلی، شهر تهران، بقعهٔ شیخ صفی، حومهٔ شهر مرند، قلعهٔ خوی و بافت شهر، حومهٔ تبریز، کاخ عباس‌میرزا در تبریز (و احتمالاً استحکامات تبریز)، اطراف قلعهٔ خوی، شهر اردبیل و قلعهٔ لنکران، که از سال ۱۸۲۶م تا ۱۸۲۸م، در خلال جنگ ۱۸۲۵م تا زمان مذاکرات صلح عباس‌میرزا و ژنرال پاسکویچ (بر سر معاهدهٔ صلح ترکمان‌چای در سال ۱۸۲۸م) صورت گرفته است. به جز شهر تهران، دیگر اماکن نقشه‌برداری‌شده، ولو به صورت موقت، تحت اشغال نظامیان روسی بوده است.[۷]

پس از معاهدهٔ صلح ترکمان‌چای، از سال ۱۸۲۸م

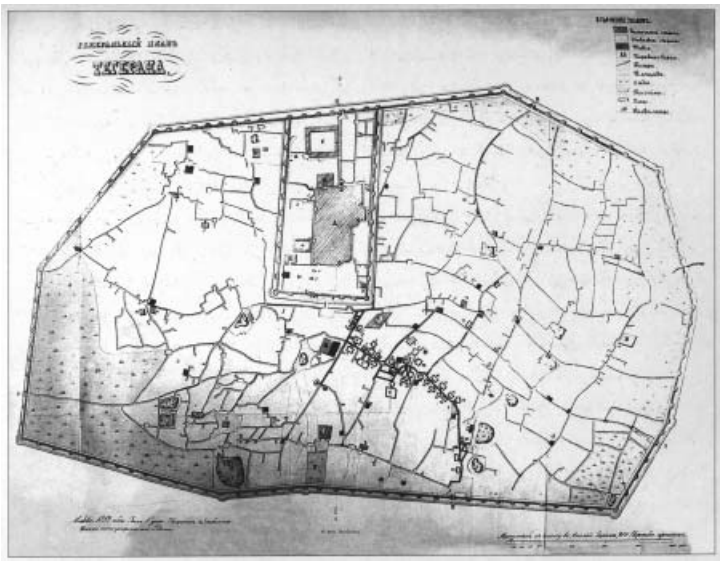

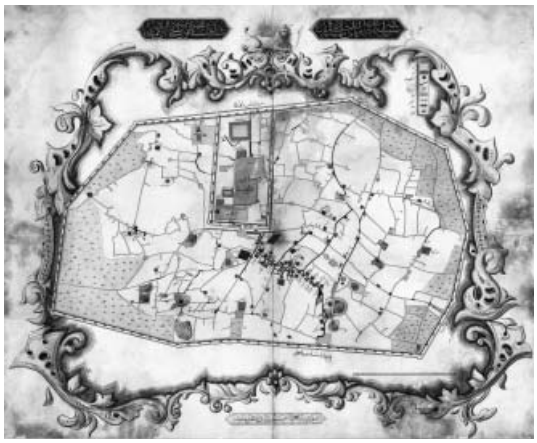

ت۳. (بالا) نمودار زمانی تهیه نقشه‌های قدیمی تهران داخل حصار طهماسبی

ت۴. (وسط) نقشهٔ تهران در سال ۱۲۶۸ق/ ۱۸۵۲م. ترسیم از برزین. مأخذ: مأخذ: *اسناد تصویری شهرهای ایران در دورهٔ قاجار*، ۵۱.

ت۵. (پایین) نقشهٔ تهران در سال ۱۲۶۸ق/ ۱۸۵۲م، با عنوان و توضیحات فارسی. ترسیم از برزین. بی‌تا. مأخذ: آرشیو الکترونیک دانشکدهٔ معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی (اصل نقشه در کاخ گلستان نگهداری می‌شود).

> تا سال ۱۸۵۰م کار نقشه‌برداری متوقف [بوده] است [...]. با آغاز اقدامات اصلاحات امیرکبیر در فاصلهٔ سال‌های ۱۸۵۰–۱۸۵۱م، نقشه‌برداری شهرها تحت رهبری سرهنگ چریکف صورت پذیرفته است.[۸]

از متون یادشده می‌توان دریافت که نقشهٔ شهرهای ایران، خصوصاً شهرهایی که از نظر دولت روسیه نقاط حساس و راهبردی بود، در فاصلهٔ دو قرار داد گلستان و ترکمان‌چای برداشته شده است. پس از برقراری صلح،

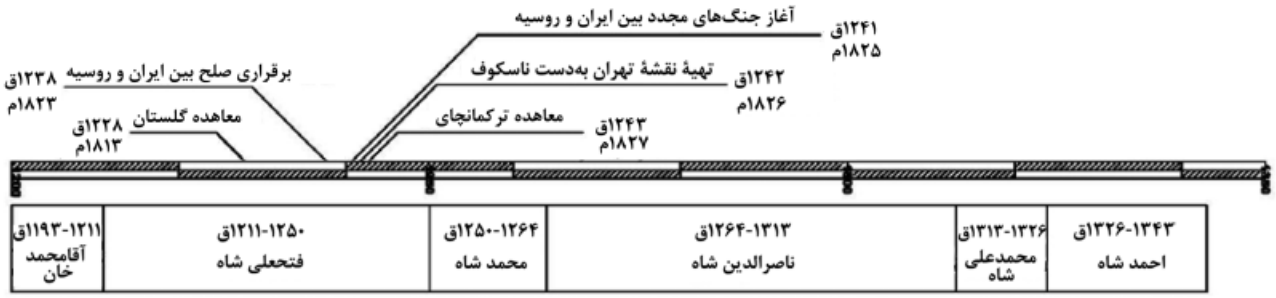

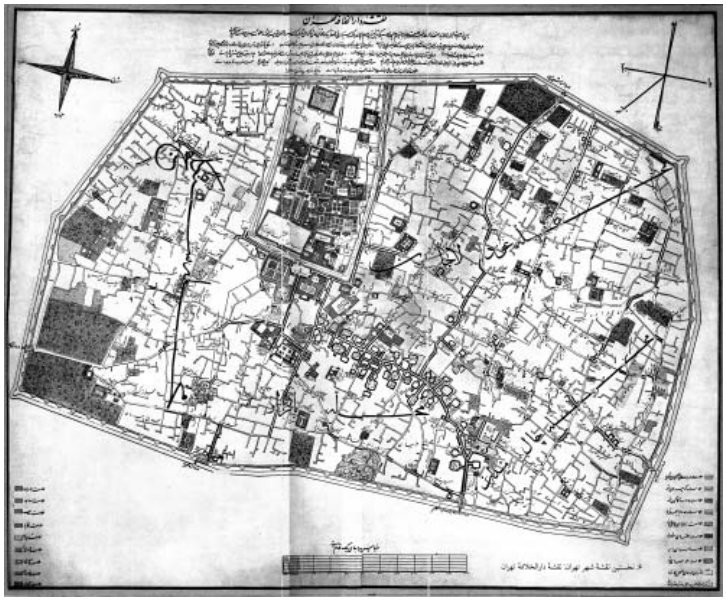

ت۶. (بالا) خلاصهٔ وقایع حدود سال ترسیم نقشهٔ ناسکوف (۱۸۲۶م)

ت۷. (پایین) نقشهٔ تهران در سال ۱۲۷۴ق/ ۱۸۵۲م. ترسیم از موسیو کرشیش، ذوالفقاربیک، محمدتقی‌خان. مأخذ: *جغرافیای تاریخی تهران*، ۲۴.

این اقدامات، که بیشتر جنبهٔ شناسایی موقعیت شهرها را داشت، اهمیت گذشته را از دست داد. سرانجام پس از سال‌ها با تأسیس دارالفنون، اهداف دیگری برای تهیهٔ نقشه‌ها شکل گرفت و نقشه‌های دیگری تهیه شد.

۲-۲. بررسی بر مبنای محتوای نقشه

نقشهٔ ناسکوف سه بخش اصلی دارد:

الف) نقشهٔ اصلی شهر، شامل حصار ارگ و شهر، باغ‌ها، زمین‌های محصور، آب‌های جاری

ب) تصویر جزئیات حصار و خندق

ج) نوشته‌های نقشه، شامل عنوان،تاریخ، و راهنما (شرح نقشه) در طرفین تصویر اصلی و تصویر جزئیات بارو و خندق

در پایین نقشه، حصار شهر با جزئیات ترسیم شده است. این نقشه علاوه بر تصویری کلی که از شهر تهران پیش رو قرار می‌دهد، حفاظ دفاعی شهر را نیز تشریح می‌کند. بنا بر این، معرفی استحکامات دفاعی شهر از هدف‌های مهم نقشه‌برداری بوده است. در این نقشه، موقعیت ارگ سلطنتی و اماکن سیاسی، بازار و اماکن مهم اقتصادی اجتماعی و تأسیسات زیربنایی، و نیز استحکامات دفاعی تصویر شده است.

نقشهٔ ناسکوف به‌رغم اینکه از نظر کیفیت و دقت هندسی از نقشه‌های پس از خود و آنچه از باروی طهماسبی تهران سراغ داریم نازل‌تر است؛ جزئیات و نام‌گذاری نسبتاً دقیقی دارد. نقشه با همهٔ جزئیاتی که از اماکن و تأسیسات زیربنایی و ارگ سلطنتی در آن آمده است، تصویر گنگی از خیابان‌ها ارائه می‌کند. گویا تنها مشخص کردن مکان‌ها و بناها برای ترسیم‌کنندگان مهم بوده و خیابان‌ها و معابر و بناهای دیگر برای آنان اهمیتی نداشته است.

در این نقشه، علاوه بر حصار طهماسبی، محدودهٔ وسیعی خارج از حصار در شمال و بخش‌هایی از شرق و غرب و جنوب ترسیم شده است. این نقشه تأسیسات زیر بنایی شهر مانند آب‌های جاری و جهت جریان آنها، قنوات، چاه‌ها، و آب‌انبارها همچنین باغات، اراضی مشجر، و جالیزها را نشان داده و هر یک از انواع این منابع آب و فضاهای سبز با علامت ویژه مشخص شده و در راهنمای نقشه دربارهٔ آن توضیح داده شده است. همچنین در نقشه اماکن مهم از بازار و کاروان‌سرا و دکان و حمام گرفته، تا سربازخانه و عمارات شاهی تصویر شده است. نشان دادن این گونه اماکن و تأسیسات با هدف شناخت وضع راهبردی و سوق‌الجیشی تهران توجیه‌پذیر است.

در نقشه توجه خاصی به اماکن مرتبط با روس‌ها شده است؛ مثلاً اوروس‌میدان (میدان روس‌ها) و محل نگهداری اسرای روس در مجاورت میدان نشان داده شده است. علاوه بر این، در بین اماکن مختلف ارگ سلطنتی، مکان‌هایی که هدایای پادشاهان روس در آن نگهداری

می‌شود مشخص و حتی در شرح نقشه، اسامی این هدایا ذکر شده است. ترسیم دقیق و نام‌گذاری جزئی این اماکن همچون دلایل قبلی مؤید هدف اصلی است.

از مقایسهٔ این نقشه با سایر نقشه‌های قدیمی تهران، که مختصراً معرفی شد، چنین استنباط می‌شود:

به منظور نمایش شهر تهران و موقعیت آن در محدودهٔ طبیعی و جغرافیایی اطراف، علاوه بر تهران درون حصار، بخش وسیعی از پیرامون حصار به تصویر درآمده است. در مقابل، هر دو نقشهٔ بِرزین و نیز نقشهٔ کرشیش تنها داخل حصار شهر را نمایش می‌دهد. این شواهد نشان می‌دهد که هدف از تهیهٔ نقشهٔ ناسکوف با سایر نقشه‌ها متفاوت است. با مراجعه به متن حواشی نقشه‌ها و مقایسهٔ آنها شواهد دیگری هم می‌یابیم. در حاشیهٔ نقشهٔ بِرزین نوشته شده است: «تصویر دارالخلافه طهران پای تخت پادشاه عالم پناه شاهنشا نصرالدین شاه بن محمد شاه» و در متن حاشیهٔ نقشهٔ کرشیش چنین آمده است: «به سعی نواب شاهزاده والاتبار اعتضادالسلطنةالعلّیه علیقلی‌میرزا و باهتمام عالیجاه موسیو کرشیش». نگارش چنین عبارت‌هایی به این معنی است که این نقشه‌ها یا به سفارش ناصرالدین شاه و اعتضادالسلطنه علی‌قلی‌میرزا تهیه شده یا در نهایت به آنان تسلیم شده است؛[9] اما در نقشهٔ ناسکوف چنین متن‌هایی نمی‌بینیم. در مورد این نقشه احتمالاً سفارش یا تقدیمی در کار نبوده است.

با کنار هم قراردادن نکات یادشده، می‌توان گفت که نقشهٔ ناسکوف به منظور شناسایی شهر تهران و موقعیت سوق‌الجیشی آن در منطقه ترسیم شده است.

۳. برخی خطاها در معرفی نقشهٔ ناسکوف در *اسناد تصویری شهرهای ایران*

کشف و ضبط و انتشار اسناد تاریخی امری ضروری و دشوار است. مؤلفان کتاب *اسناد تصویری شهرهای ایران در دورهٔ قاجار* این عمل خطیر را بر عهده گرفته‌اند و به حق کار بزرگی کرده‌اند. وجود اشکالاتی مانند آنچه به آن اشاره می‌شود درچاپ نخست تا حدی اجتناب‌ناپذیر است. آنچه در پی می‌آید تنها تذکارهایی است برای تصحیح کتاب در چاپ‌های آینده و نیز آگاهی خوانندگان.

در این کتاب، در بخش مربوط به این نقشه، به اشکالاتی برمی‌خوریم که به علل مختلفی، از جمله نگارش

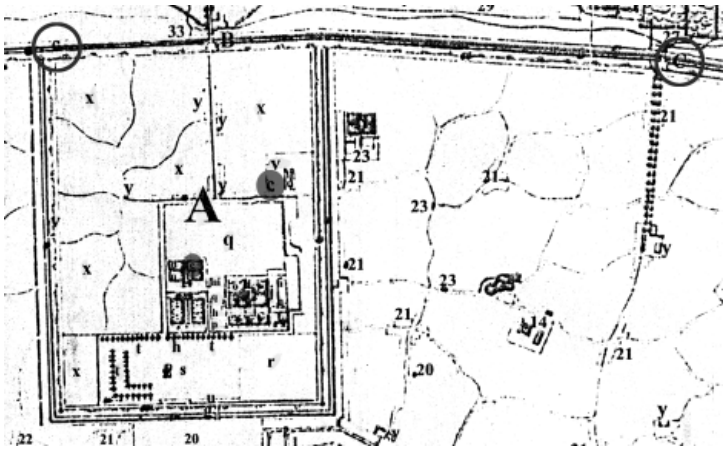

ت۸. محل حروف c و C در نقشهٔ ناسکوف

نامناسب و یا مطابقت نداشتن نقشه با متن حاشیه، پیش آمده است. یک علت این است که نقشه‌ها را از روی عکس‌های تهیه‌شده از میکروفیلم چاپ کرده‌اند و برای تشخیص بسیاری از حروف، بازخوانی و ویراستن نوشتار و مطابقهٔ کامل نقشه و متن لازم است. برخی از اشکالات دیگر از ترجمهٔ ناقص یا ترجمهٔ آزاد متن ناشی می‌شود؛ از جمله اینکه توضیحات داخل نقشه ترجمه نشده است.[10] بخشی از مشکلات کتاب نیز به سبب آن است که به‌رغم قطع بزرگ، نمی‌توان نقشه‌ها را با اندازهٔ واقعی در آن جای داد. مثلاً تصویر ص۱۴۸ کتاب خواناست؛ اما کامل نیست. همین موجب می‌شود که گاهی برداشت پژوهشگران از کتاب دقیق نباشد. برخی از این اشکال‌ها را در پی می‌آوریم.

حرف c و C: در نقشهٔ بزرگ‌شدهٔ ص۱۴۸ به سه شیوه و نیز چندین مرتبه از این حرف استفاده شده است. یکی C است که «دروازه دولت» را نشان می‌دهد. c، که از آن مکرراً در حاشیه دیوار ارگ سلطنتی استفاده شده است، نشان «خندق خشک» است. علاوه بر این، c دیگری در بخش بناهای سلطنتی دو مرتبه آمده است و احتمالاً نام بنا یا مکان‌هایی از کاخ‌های سلطنتی است. به ظن قوی، حرف اخیر را از روی میکروفیلم نقشه اشتباه خوانده‌اند؛ زیرا اولاً مقبول نیست در علامت‌گذاری نقشه از یک حرف به چندین منظور استفاده کنند. ثانیاً در راهنمای نقشه در ص۱۴۹، برای نام‌گذاری مکان‌های داخل ارگ سلطنتی از حروف g تا y استفاده کرده‌اند و c جزو آنها نیست. (ت ۸)

حروف g و y: منظور از حروف gg یا «دکان‌ها»، در راهنمای نقشه در ص۱۴۹ حروف yy بوده است.

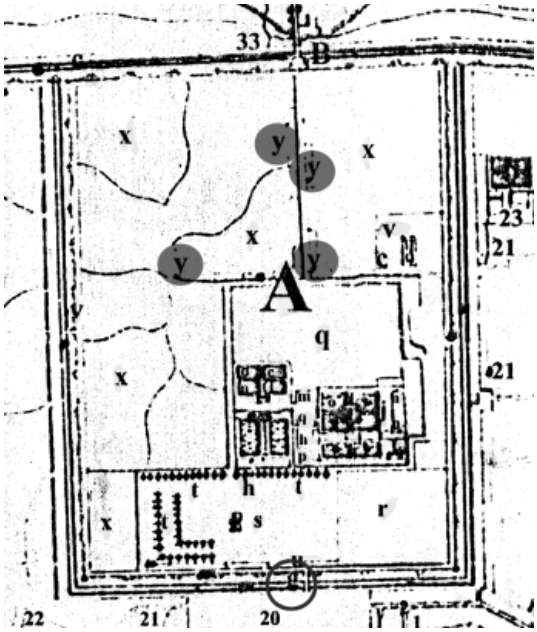

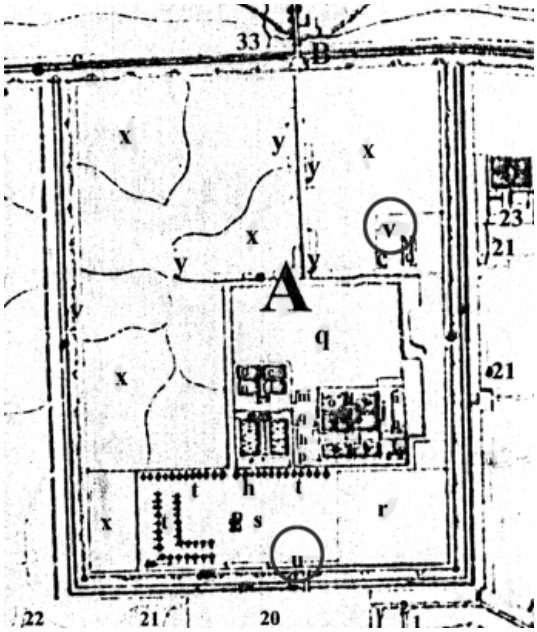

ت۹. (راست) محل حروف g و y

ت۱۰. (چپ) محل حروف u و v

چنان‌که در نقشهٔ ص۱۴۸ می‌بینیم، در محدودهٔ ارگ، y چهار بار تکرار شده است؛ اما در راهنمای نقشه، حرف y در فهرست حروف نیست. از طرف دیگر، در فهرست راهنمای نقشه، g «دروازه‌های ویژهٔ ارتباط بخش‌های کاخ با شهر»، یک بار نوشته شده و این محل روی نقشه هست. بدیهی است که در نقشه از یک حرف برای نام‌گذاری دو مکان مختلف استفاده نمی‌شود. بنا بر این، حروف gg، که معرف «دکان‌ها»ست، بایستی yy نوشته می‌شد. (ت ۹)

حروف v و u: حرف v دو بار داخل ارگ نوشته شده است: یک بار نزدیک دیوارهٔ شرقی، بالای محدودهٔ حرم‌سرا، و بار دیگر کنار دیوار غربی ارگ. طبق توصیف راهنما، حرف v معرف «خانهٔ بزرگ خواجهٔ حرم‌سرای شاه منوچهرخان» است. کنار دیوارهٔ غربی ارگ نیز این حرف تکرار شده است. اینکه خانهٔ یک فرد دو جا باشد منطقی نیست. شاید v نوشته در کنار دیوار غربی در اصل u باشد؛ مانند حرف u در کنار دیوار جنوبی ارگ که نشان «سربازخانهٔ جانبازان و فرماندهی توپ‌خانه و همان‌جا اسلحه‌خانه» است.[۱۱] (ت ۱۰)

حروف a و b و e و F: در ص۱۴۷، زیر عنوان «شهر تهران» توضیحاتی نوشته‌اند که در آن حروف aaa و bbb و eee و FFF روی نقشهٔ بزرگ‌شده و خوانای ص۱۴۸ معادل دقیقی ندارد. شاید این حروف خارج از محدودهٔ بزرگ‌نمایی باشند.

حروف c و d و p: در نقشهٔ ص۱۴۸، حروف p و d و c[۴] را در محدودهٔ کاخ‌ها نوشته‌اند که در راهنمای نقشه معادلی ندارد. (ت ۱۱)

حروف k و l و z : در راهنمای نقشه در ص۱۴۹، حروف k و l و z نوشته شده، که در نقشه مشخص نشده است. شاید حرف z معرف چیزی در خارج از محدودهٔ بزرگ‌نمایی باشد؛ اما دو حرف دیگر باید در این محدوده باشد، زیرا بر طبق راهنما، هر دو جایی داخل ارگ است و محدودهٔ ارگ در نقشهٔ بزرگ‌شده کاملاً پیداست.

حرف l : در راهنما و شرح نقشه، مقابل حرف l نوشته‌اند:

> تالار دوم شرف‌یابی خصوصی که در آن تخت بلورین اهداشده از طرف دربار اعلی‌حضرت روسیه در سال ۱۸۶۲م قرار دارد.

با توجه به تاریخ خود نقشه (۱۸۲۶)، تاریخ ۱۸۶۲ آشکارا خطای مطبعی است.

توضیح بیشتر در مورد حرف k: محل صحیح تالار اول شرف‌یابی (احتمالاً تالار بار)، یعنی حرف k در نقشهٔ چاپ‌شده در کتاب، مشخص نیست؛ اما در راهنمای نقشه مقابل حرف k چنین آمده است:

> تالار اول شرف‌یابی خصوصی دارای استخر شفاف و زیور آلات و هدایایی که در سالهای ۱۸۱۷ و ۱۸۱۹م دربار اعلی‌حضرت روسیه برای شاه فرستاده است.

(۴) در نقشه چند c هست. در اینجا منظور آن است که داخل ارگ سلطنتی و محدودهٔ دیوان‌خانه در کنار حروف d ،n ،i نوشته‌اند.

در صورت هدایایی که تزار روسیه، الکساندر اول، در ۱۸۱۷م توسط یرملوف[۵] برای فتح‌علی‌شاه فرستاد، در کنار ظروف و زیورآلات و ... سخن از «حوض بلورین» است، نه «استخر شفاف».[۱۲] طبق دو متن زیر، که از دورهٔ ناصرالدین‌شاه است، یعنی سال‌ها بعد از تهیهٔ این نقشه، حوض بلورین در نارنجستان بوده است. نارنجستان بین محوطهٔ حرم و باغ گلستان و از یک طرف با عمارت بلور مجاور بوده است. اما مطابق نقشهٔ ناسکوف، در دورهٔ فتح‌علی‌شاه، نارنجستان هنوز ساخته نشده بود.[۱۳] اعتمادالسلطنه در ۱۲۹۴ق نوشته است:

> در میان نارنجستان نهری است از آب بسیار گوارا؛ و چهل فوارهٔ بلند از میان نهرها بلند می‌شود. و حوضی از بلور و نقره، که از هدایای نیکولای مرحوم پادشاه ذیجاه روس به حضرت خاقان مغفور فتح‌علی‌شاه قاجار [...] بوده است.[۱۴]

و معیرالممالک این حوض را چنین توصیف کرده است:

> از سمت شرقی، ده پلهٔ طویل، که با سنگ‌ریزه‌های الوان زینت یافته بود، تالار برلیان را به نارنجستان مربوط می‌ساخت. حوض بلورینی را که ملکهٔ انگلستان، ویکتوریا، برای ناصرالدین‌شاه هدیه فرستاده بود، به اندک فاصله‌ای رودرروی پله‌های مزبور قرار داشت.[۱۵]

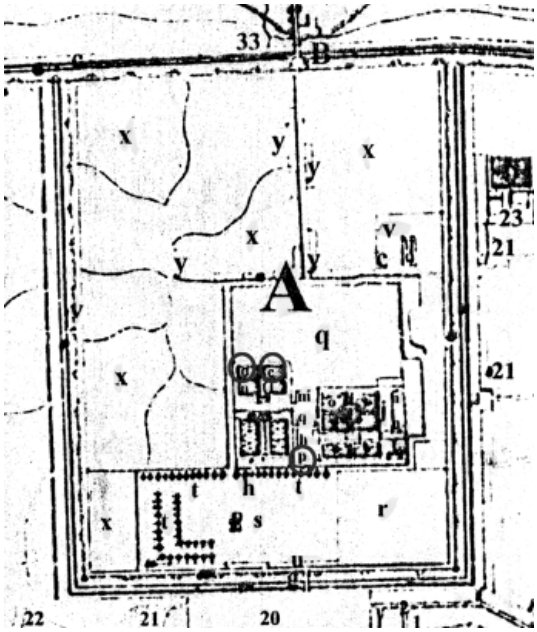

ت۱۱. محل حروف c و d و p
(5) Yermelov

سخن پایانی

از تاریخ مرقوم در نقشهٔ ناسکوف معلوم می‌شود که این قدیمی‌ترین نقشهٔ شهر تهران است که تا کنون به دست آمده است. اما در بعضی از منابع تهران‌شناسی که بعد از انتشار کتاب *اسناد تصویری شهرهای ایران* (۱۳۷۸ش) منتشر شده است، سومین و حتی چهارمین نقشهٔ تهران را «نخستینِ» آنها معرفی کرده‌اند.

در این مقاله، با بررسی زمینهٔ تاریخی و نیز تحلیل محتوای نقشه، نشان دادیم که هدف از تهیهٔ نقشهٔ ناسکوف شناخت موقعیت سوق‌الجیشی تهران بوده است. تاریخ نقشه، ۱۸۲۶م، بین عقد دو قرارداد گلستان و ترکمان‌چای است. در همین برهه، ایران درگیر کشمکش‌های سیاسی و جنگ با دولت روسیه است. علاوه بر این، همهٔ شهرهایی که در این سال‌ها نقشهٔ آنها تهیه شده است، مثل انزلی، تبریز، خوی، و مرند، مدت کوتاهی در تصرف قوای روس بوده‌اند. در دورهٔ جنگ، تهیهٔ نقشهٔ شهرها به دست قوای مهاجم به انگیزهٔ نظامی کاملاً طبیعی است؛ به‌ویژه نقشهٔ پایتخت کشور. پس از پایان این کشمکش‌ها، تا روی کار آمدن امیرکبیر، تهیهٔ نقشهٔ شهرها متوقف بود.

در این نقشه، که بیشتر به کروکی شبیه است، شهر در محدودهٔ طبیعی اطرافش ترسیم شده و تأسیسات زیربنایی، مثل منابع آب یا زمین‌های کشاورزی و بازار، به دقت بازنمایی شده است. همچنین حصار و برج و باروی شهر با جزئیات در صفحه گنجانده شده است. اینها نیز نشان می‌دهد که نخستین نقشهٔ تهران نقشه‌ای نظامی است که قوای روسیه برای شناسایی تهران تهیه کرده بودند.□

کتاب‌نامه

ذکاء، یحیی. *تاریخچهٔ ساختمانهای ارگ سلطنتی تهران راهنمای کاخ گلستان*. تهران: انجمن آثار ملی، ۱۳۴۹.

شمیم، علی‌اصغر. *ایران در دورهٔ سلطنت قاجار*. تهران: علمی، ۱۳۷۲.

شیرازی، میرزا صالح. *مجموعه سفرنامه‌های میرزا صالح شیرازی*. تصحیح غلامحسین میرزا صالح. تهران: نشر تاریخ ایران، ۱۳۶۴.

گلشن، صدیقه. «گلستان باغ گلستان ارگ تاریخی تهران». در: *صفه*، ش۲۱و۲۲ (بهار و تابستان ۱۳۷۵).

گنجی، محمدحسن. *جغرافیا در ایران، از دارالفنون تا انقلاب اسلامی*. مشهد: مؤسسهٔ جغرافیایی و کارتوگرافی گیتاشناسی و انتشارات آستان قدس رضوی (به‌نشر)، ۱۳۸۰.

محمودیان، علی‌اکبر. *نگاهی به تهران از آغاز تا امروز*. تهران: مؤسسهٔ جغرافیایی و کارتوگرافی گیتاشناسی، ۱۳۸۴.

معتمدی، محسن. *جغرافیای تاریخی تهران*. تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۸۱.

معیرالممالک، دوستعلی‌خان. *یادداشت‌هایی از زندگانی خصوصی ناصرالدین شاه*. تهران: نشر تاریخ ایران، ۱۳۷۲.

موریه، جیمز. *سفرنامه جیمز موریه*. ترجمهٔ ابواقاسم سری. تهران: توس، ۱۳۸۶.

مهریار، محمد و دیگران. *اسناد تصویری شهرهای ایران در دورهٔ قاجار*. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور و دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۷۸.

پی‌نوشت‌ها:

۱. ایلیا نیکولاویچ بِرزین (الیاس برهزین)، شرق‌شناس روس که به سبب آثارش در زمینهٔ واژه‌شناسی و گویش‌شناسی زبان‌های فارسی و عربی و ترکی و نیز برای مطالعه در تاریخ مغول و گزارش‌های سفرهایش به قفقاز و شمال ایران شهرت دارد. با استفاده از وبگاه Encyclopaedia Iranica.

۲. کرشیش استاد توپ‌خانه، تاریخ، جغرافیا، و حساب و هندسه در دارالفنون بود. برای مطالعهٔ بیشتر، نک: گنجی، *جغرافیا در ایران از دارالفنون تا انقلاب اسلامی* و منابع معرفی‌شده در این کتاب.

۳. در کتاب *جغرافیای تاریخی تهران*، که از منابع جامع مطالعه دربارهٔ تاریخ تهران است، این نقشه قدیمی‌ترین نقشهٔ تهران معرفی و دربارهٔ نقشه بِرزین نیز اطلاعات نادرستی داده شده است. همچنین در کتاب *نگاهی به تهران از آغاز تا کنون*، نقشهٔ ترجمه‌شدهٔ بِرزین و کرشیش قدیمی‌ترین نقشه‌های تهران معرفی شده است. این در حالی است که تاریخ نشر هر دو کتاب بعد از نشر کتاب *اسناد تاریخی شهرهای ایران* است.

۴. از آثار وی می‌توان به نقشهٔ شهر رشت و نیز کتاب *جغرافیای نیمروز* اشاره کرد، که در آن به شرح وقایع روزانه در هنگام نقشه‌برداری پرداخته است.

۵. مهریار و دیگران، *اسناد تصویری شهرهای ایران در دورهٔ قاجار*، ۲۳.

۶. همان، ۲۶.

۷. همان، ۲۷.

۸. همان، ۲۷.

۹. «مورخین این دوره نوشته‌اند که چون محصلین رشتهٔ مهندسی دارالفنون به رهبری استاد خود نقشهٔ شهر تهران را برای اولین بار ترسیم کردند و به نظر شاه رساندند، مبلغ سه‌هزار تومان جایزه گرفتند». شمیم، *ایران در دورهٔ سلطنت قاجار*، ۳۹۹.

۱۰. به هر حال، تولید این گونه اسناد در قالب یک کتاب مشکلات بسیاری دارد؛ از جملهٔ این مشکلات ترجمهٔ نقشه‌هاست. مترجمان زبان روسی برای ترجمهٔ این اسناد اندک‌اند؛ زیرا به علت تحولاتی که در زبان روسی صورت گرفته است، تعدادی از حروف حذف شده‌اند و زبان روسی تغییرات عمده‌ای کرده است. در این کتاب، تنها یک مترجم این عمل خطیر را بر عهده داشته است.

۱۱. در *اسناد تصویری شهرهای ایران در دورهٔ قاجار*، ۱۴۹، در ترجمهٔ راهنمای نقشه، uu را «سربازخانه جانبازان و فرماندهی توپ‌خانه و همان‌جا اسلحه‌خانه» ذکر کرده است.

۱۲. برای اطلاعات بیشتر، نک: ذکاء، *تاریخچهٔ ساختمانهای ارگ سلطنتی تهران، راهنمای کاخ گلستان*، ۵۳.

۱۳. برای مطالعه بیشتر نک: گلشن، «گلستان باغ گلستان ارگ تاریخی تهران».

۱۴. ذکاء، *تاریخچهٔ ساختمان‌های ارگ سلطنتی تهران، راهنمای کاخ گلستان*، ۲۳۹.

۱۵. معیرالممالک، *یادداشت‌هایی از زندگانی خصوصی ناصرالدین‌شاه*، ۴۱. استاد یحیی ذکاء در بخش نارنجستانِ *تاریخچه ساختمان‌های ارگ سلطنتی تهران* راهنمای کاخ گلستان هر دو متن را آورده و چنین تصحیح کرده‌است که منظور نویسندگان الکساندر اول پادشاه روسیه بوده است. سال ۱۸۱۷ مطابق با پادشاهی اوست.